

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ІНТЕРЕСУ

Бутченко Т.І. (м. Запоріжжя)

Анотації

Автор обговорює проблему соціально-філософського розуміння сутності державного інтересу. Відповідно до інтеграційної концепції державний інтерес визначається як особлива суперечлива форма відображення суспільних потреб. Водночас державні та суспільні інтереси розрізняються. Розглядаються зв'язки між державною владою, правом, ідеологією та державними інтересами. Розкриваються перспективні напрямки розвитку держави.

The author discusses the social philosophical understanding of state interest matter. According to the integrated concept, state interest is defined as the special controversial reflection of public needs. At the same time state interest is differed from public one. Relations between state power, right law, ideology and state interests are investigated. The state development ways are considered.

Ключові слова

СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС, СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ, ДЕРЖАВА, ДЕРЖАВНИЙ ІНТЕРЕС, ДЕРЖАВНА ВЛАДА, ПРАВО, ІДЕОЛОГІЯ

Вступ

У сучасній Україні поняття «державний інтерес» активно вживається у процесі обговорення суспільних проблем, проведенні політичної пропаганди, обґрунтуванні та легітимізації державної політики. Між тим не існує єдиної точки зору на те, що таке «державний інтерес» і в чому конкретно він полягає. Нерідко відбувається підміна його значення думками та уявленнями, що виражають і захищають корпоративні та групові інтереси всупереч суспільним потребам.

Обговорення проблеми

Трансформації поняття «державний інтерес» у засіб маніпуляції громадською думкою сприяє розмитість теоретичних знань про державу та її місце в суспільстві. В сучасній соціально-гуманітарній науці існують різноманітні державно-політичні ідеї і концепції, серед яких, за способом визначення поняття «державна», її призначення та функцій, виділяються два найбільш загальних підходи до розкриття державних інтересів.

У рамках першого державу розуміють як відокремлений від суспільства професійний апарат управління, що, захищає, насамперед, інтереси певної соціальної групи (класу, корпорації) [9; 11]. Наслідком цієї інтерпретації є недооцінка загальносоціального призначення держави та, відповідно, значне збіднення змісту поняття «державний інтерес». Наприклад, зведення його до позначення суто охоронної функції згідно до

анархістсько-лібертаристського ідеалу «держави як нічного сторожа» [11, с. 26 – 27].

На нашу думку, більш глибоким є другий підхід, за яким держава визначається як особлива політична форма існування суспільства, що забезпечує, передусім, реалізацію суспільних потреб [4; 5]. Це бачення є основою розуміння єдності «суспільних» та «державних» інтересів. Водночас не завжди вдається розпізнати діалектичний характер цієї єдності, в цьому випадку ці поняття механічно ототожнюються і використовуються як синоніми. Можливим ризиком цієї позиції є необґрунтоване включення до змісту поняття «державний інтерес» здійснення функцій недержавних інститутів та організацій, зокрема, виправдання права державного чиновника на дріб'язковий контроль приватного життя особистості в дусі теорії і практики радикального етатизму (класичний приклад – «Замкнута торгова держава» Й. Г. Фіхте).

Мета статті – розкрити шляхи подолання подібних небезпек і поглибити теоретичні знання сутності державного інтересу. Досягнення цієї мети пов'язуємо з розробкою інтеграційної концепції державного інтересу, за якої його найглибша сутність полягає у відображенні загальносоціальної потреби зберегти та відновити єдність особистих, групових і суспільних інтересів.

Теоретичну розвідку почнемо зі з'ясування значення поняття «інтерес». На це питання існує, як мінімум, дві протилежних відповіді. Одні автори розуміють під інтересом явище об'єктивного порядку, процес формування якого не збігається з усвідомленням. «Інтерес взагалі існує незалежно від того, усвідомлений він суб'єктом чи не усвідомлений», – відзначає В. В. Найдьонова [8, с. 43]. Інші дослідники вважають, що інтерес містить усвідомлення суб'єктом потреб і засобів їх задоволення, які існують в об'єктивній дійсності [2; 7]. На нашу думку, визначити специфіку, особливості внутрішньої структури інтересу вдається в межах останнього погляду, який більш повно охоплює його діалектичну, суб'єкт-об'єктну сутність. Виходячи саме з цього, і розглянемо зміст суспільних та державних інтересів.

Об'єктивну сторону інтересів суспільства складають суспільні або загальносоціальні потреби, продуктивні сили та система суспільних відносин.

Під суспільними потребами розуміємо сукупність конкретно-історичних вимог об'єктивної дійсності, сутність яких виражається в необхідності збереження, відновлення єдності природи, особистості та суспільства. Власне, поняття «продуктивні сили» характеризує конкретно-історичні засоби задоволення потреби в забезпеченні матеріально-енергетичного взаємозв'язку між природними та соціальними світами, а поняття «суспільні відношення» вказує на конкретно-історичні форми відновлення взаємозв'язку між особистістю та суспільством.

Суб'єктивна сторона суспільних інтересів – це сукупне ідеальне відображення суспільних потреб різними рівнями та формами суспільної

свідомості: буденною, теоретичною, морально-ціннісною, соціально-політичною, правовою, економічною та ін. Розвиток цього відображення можна представити як суперечливий процес пізнання людством власних потреб, що, не обмежуючись їх механічним віддзеркаленням, спрямований на творення нових форм життєдіяльності.

Найперші форми задоволення об'єктивних загальносоціальних потреб виникали стихійно, поза волі окремих людей як наслідок здійснення певної загальної тенденції суспільного розвитку через серію випадкових подій. У цьому випадку закономірності суспільного розвитку проявлялися і здійснювалися безпосередньо через сукупність особистих і соціально-групових інтересів, що формувалися під впливом неконтрольованих факторів: невпорядковані шлюбні відносини, стихійний розподіл праці в первісну епоху, неврегульовані, «вільні» ринкові відносини в капіталістичному суспільстві та ін.

Реалізація спонтанної моделі розвитку суспільства пов'язана з багатьма загрозами безпеці людини, яка в цьому разі завжди підпорядкована непередбачуваній стихії природних і соціальних процесів. Зниження невизначеності в існуванні людського роду, стабілізація й упорядкування суспільних відношень зумовлюються зростанням здатності людини розуміти загальносоціальні потреби та контролювати хід їх задоволення.

Спроби свідомого або напівсвідомого відображення потреб суспільства як цілісності або, іншими словами, найперші прояви суспільних інтересів з'являються ще в глибокій давнині. В цей час вони були пов'язані з рівнем практичної, буденної свідомості та проявлялися, насамперед, як звичаї і традиції, що, фіксуючи досвід розв'язання тих або інших проблем, відображали загальні, повторювальні зв'язки між природними і соціальними явищами. Для забезпечення дотримання цих норм виникає розгалужена система соціального управління. На початку це були міфічно-культові, родоплемінні механізми регламентації суспільних відносин, а в подальшому – різноманітні духовно-релігійні, державно-політичні, соціально-економічні інститути та організації.

У такий спосіб поступово формується ієрархічна структура суспільства, виділяються особливі соціальні суб'єкти, що управляють процесом зосередження матеріальних і духовних ресурсів, потрібних для збереження та розвитку суспільства. Склад, внутрішня структура і характер суб'єктів соціального управління визначається конкретно-історичними особливостями суспільства, життєдіяльністю та розвитком якого вони намагаються керувати.

На ранніх історичних етапах це були відносно прості родоплемінні форми публічної влади, устрій яких збігався із соціальною структурою і які, передусім, були зорієнтовані на відтворення історично успадкованих, традиційних форм конститування суспільних інтересів. Поглиблення соціально-групової диференціації, урізноманітнення особистих і групових інтересів зумовило подальший розвиток соціального управління, що в

певний історичний період трансформується в політичну систему, де провідним елементом є держава – політична, територіальна організація соціально-неоднорідного суспільства, яка забезпечує конституювання та здійснення суспільних інтересів і водночас захищає та виражає інтереси пануючих соціальних груп, особистостей, реалізуючі за допомогою апарату управління та відповідних матеріальних ресурсів суверенну публічну владу, закріплюючи загальнообов'язковий характер права.

Підкреслимо, **що соціальне управління** не можна редукувати лише до державно-політичних форм. Історично виникли і розвиваються до нашого часу й інші форми соціально-управлінського впливу, що, так чи інакше, виступають засобами вираження суспільних інтересів. Йдеться, насамперед, про сім'ю, ринкові відносини, місцеве самоврядування, різноманітні освітньо-духовні форми, інші організації та інститути громадянського суспільства, що визначають спрямування і характер держави. Проте, в свою чергу, державно-політична організація домінує в суспільстві, займає вищий щабель ієрархії соціального управління і є носієм вищої влади відносно інших видів влади у всіх громадянських утвореннях.

Становлення і розвиток держави були пов'язані з відокремленням апарату державної влади від суспільства, зростанням чисельності людей, зайнятих державним управлінням, які поступово відчували свою особливість та окремішність у суспільному розподілі праці. Тобто історично формувалися як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови виникнення особливих інтересів держави як організованої спільності людей.

Складність функцій держави, як головної управляючої структури суспільства, зумовила багатоманітність її інтересів, серед яких виділяються такі різновиди: внутрішні (стосуються завдань внутрішнього облаштування державного організму) і зовнішні (пов'язані з безпосереднім впливом державних органів на різні сфери суспільної життєдіяльності), тактичні (спрямовані на розв'язання питань поточного характеру) та перспективні (орієнтовані на середньотермінові, довготривалі, стратегічні цілі), явні (такі, що офіційно декларуються) та приховані, латентні (проявляються лише у фактичній поведінці, діяльності держави та її органів). Зазначені інтереси реалізуються через внутрішню і зовнішню політику держави, яка в процесі історичного розвитку постійно диференціюється, включаючи до сфери державно-управлінського впливу все нові і нові галузі суспільної життєдіяльності.

Об'єктивну сторону державних інтересів, крім характеру суспільства, в якому вони формуються, визначають конкретно-історичні особливості самої держави: спрямованість її влади, форма правління та територіального устрою, політичний режим, рівень централізації та децентралізації, зовнішньополітичне середовище.

Найбільш суттєвий вплив на зміст державних інтересів здійснює **характер державної влади**. На наш погляд, вона відзначається

суперечливістю, з одного боку, координуючи суперечливу взаємодію особистих, соціально-групових інтересів, сприяє формуванню та здійсненню суспільних інтересів, а, з іншого, маючи якість відносно самостійної політичної організації, виражає інтереси пануючих особистостей і соціальних груп, забезпечуючи, в такий спосіб, проникнення їх одиницності та особливості в процес встановлення та реалізації загального.

Внутрішня двозначність влади має і позитивні, і негативні наслідки. Якщо корпоративний або індивідуальний егоїзм можновладців бере гору над потребами поступального розвитку, то в цьому випадку можливе відчуження держави та її інтересів від особистості та суспільства. Якщо інтереси суб'єктів державної влади відповідають суспільним потребам, то тоді можливе збагачення суспільних інтересів творчою та позитивною енергією одиничного й особливого. Історія демонструє постійне подолання першого негативного спрямування державного розвитку, що відбуваються як в еволюційний, реформаторський спосіб, так і шляхом революцій та насилля.

Державні інтереси опосередковують діалектичний, суперечливий взаємозв'язок інтересів суспільства та суб'єктів державної влади (певних особистостей, груп) і виступають рушійною силою поступального розвитку форми держави, насамперед, як засобу соціальної інтеграції. Історичні вектори цього розвитку: від деспотичної форми правління, що концентрує всю повноту влади в руках однієї особи – до розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, запровадження системи стримувань і противаг у взаєминах між різними гілками влади; від імперської організації території держави, що виходить з безумовного підпорядкування інтересів національно-територіальних одиниць інтересу центра – до моделі децентралізації системи державного управління, яка наближає центральну владу до інтересів і потреб національно-територіальних утворень, сприяє розвитку місцевого самоврядування; від тоталітарно-авторитарного режиму здійснення державної влади, за якої воля однієї правлячої особи або групи осіб зводиться у ранг всезагального державно-суспільного інтересу, а решта соціальних інтересів нехтується – до демократичного, де державний інтерес формується з урахуванням потреби зберегти суспільну єдність у розмаїтті потреб й інтересів всіх особистостей і соціальних груп.

У той же час відзначимо, що таке культивування форм організації державної влади на «добрі» і «погані» певною мірою є умовним. У будь-якому разі об'єктивна оцінка ролі держави має залежати від конкретно-історичних умов і враховувати сутнісну суперечливість влади, яка не може бути однозначно негативною або позитивною. Зокрема, як нам не подобаються жорстокі політичні режими рабовласницьких держав давнини, так чи інакше, і вони виконували чималу позитивну роль зі створення соціокультурного простору, упорядкування суспільних відношень, зниження соціальної сваволі та насилля. Так само

найсучасніші правові та демократичні державні форми не є стовідсотково досконалими і природно містять потенції соціального відчуження (бюрократизація, корупція, нездатність подолати державно-національний егоїзм перед обличчям загальнолюдських екологічних і соціальних проблем тощо).

Суб'єктивну сторону державних інтересів складає сукупне ідеальне відображення комплексу потреб, пов'язаних з існуванням і розвитком держави, ідеологічними концепціями та уявленнями, психологічними почуттями та настроями суб'єктів державної влади, а також нормами права.

Останні займають особливе місце в зазначеній сукупності, не просто ідеально відображаючи певні потреби, але і відіграючи роль форми конституювання державних інтересів, забезпечуючи їх єдність, цілісність і стабільність, підпорядковуючи інтереси окремих органів та чиновників загальним потребам державного організму. В свою чергу, існування права неможливе поза державою, яка санкціонує та ухвалює ті чи інші соціальні норми, надає їм загальнообов'язковий, юридичний характер і гарантує їх виконання державно-організованим примусом. У цей же час право не зводиться лише до правотворчої волі держави. Натомість воно має відносну самостійність і може характеризуватися як особливий інститут соціального управління, внутрішні потенції якого зорієнтовані на підпорядкування єдиній логіці поступу всіх суспільних інституцій, організацій, і, в тому числі, держави.

Якщо соціальні норми попередніх додержавних епох мали синкретичний характер і були невіддільні від певних різновидів діяльності, то правові норми характеризуються формальною визначеністю, себто закріпленістю в певних документах, знакових системах, ідеальних образах. У такий спосіб правові норми об'єктивуються, стають стійкими та відносно самостійними не лише від інтересів і бажань окремих осіб, але й від волі законодавця, який на певний період (принаймні до часу ухвалення нової правової норми) виявляється зв'язаний результатами власної правотворчості.

Чималий демократичний і регулятивний потенціал права впливає, крім того, з такої його ознаки як нормативність, яка забезпечує всезагальний і обов'язковий характер певних правил поведінки для всього населення, що проживає в державі. Іншими словами, логіка правової норми – це логіка єдності та рівності, реалізуючі яку можна закономірно дійти до ідеї законності, тобто рівності всіх громадян перед законом незалежно від їх соціального статусу або місця в ієрархічній системі державної влади. Проте не будь-яка норма, нормативний акт держави носить правовий характер. С.С. Алексєєв справедливо уточнює, що нормативність слід розуміти не лише з точки зору форми права, а більш глибоко, маючи на увазі, що «за допомогою норм, нормативних засад забезпечується упорядкування певної групи суспільних відношень, фрагмента суспільного життя» [1, с. 88].

Ідею того, що право в істинному його значенні укорінене в законах природи людини, невіддільне від неї, відстоює концепція природного права, яка розроблюється з глибокої давнини (зокрема, її елементи можна зустріти вже у “Книзі Ґенези” – складовій частині раннього будистського джерела “Діґха Нікайя” (VI ст. до н. е.). Підкреслимо, що теоретики природного права інколи перебільшували незалежність правових норм від держави. Часом вони не брали до уваги те, що для здобуття юридичного, правового характеру соціальна норма повинна увійти в поле дії державного інтересу, відповідати спрямованості державної влади. Водночас, видається справедливою думка про відповідність глибинної сутності права об’єктивним потребам буття людини як родової істоти. Певною мірою правові норми наслідують роль звичаїв і традицій як форм відображення того або іншого закономірного суспільного відношення. Не дивно, до речі, що перші закони часто створювалися шляхом санкціонування державною владою звичаїв, життєстійкість і корисність яких була перевірена протягом сторіч і тисячоріч. Власне стабільність державних інтересів визначається ступенем адекватності правової форми їх вираження та закріплення закономірностям суспільного розвитку. До речі, видається, саме цього бракує законотворчій діяльності, що здійснюється в сучасній Україні. Внаслідок цього виникає ситуація, коли вітчизняні нормативно-правові акти працюють неефективно або взагалі не працюють.

Без сумніву міра відповідності правових норм загальносоціальним потребам зажди має конкретно-історичні особливості і характеризує спосіб, в який відбувається поєднання інтересів суб’єктів державної влади та суспільства. На ранніх історичних етапах право переважно виражало і закріплювало вузькогруповий характер державних інтересів, захищаючи соціальну нерівність, санкціонуючи поділ суспільства на класи, стани, корпорації, касти тощо. Проте і в цьому випадку правові норми забезпечували певний соціальний порядок, обмеження прямої сваволі володарів, сприяли розвитку культури, в тому числі, і юридичної. До нашого часу мають велике значення правові досягнення давньоримської рабовласницької держави, яка першою розділила право на публічне, що безпосередньо визначало зміст державних інтересів (організація державної влади, порядок судочинства, питання оподаткування та ін.) і приватне, що фіксувало сферу корпоративних та індивідуальних інтересів (інститути власності, цивільних угод, спадкування, родини тощо).

Різкий стрибок у розвитку права відбувся під час буржуазних революцій Нового часу. В цей час на державному рівні закріплюється розуміння правових норм, передусім, як форм вираження рівності та свободи. Важливим кроком у реалізації нормативної логіки права виступило поширення та практичне здійснення ідеї конституціоналізму. Конституція як вищий правовий закон держави визначила (і визначає дотепер) зміст державних інтересів, шляхи та засоби їх здійснення, і, головне, в правовий спосіб закріплювала їх підпорядкування потребам та

інтересам суспільства.

Історичний досвід показав обмеженість цих перших спроб реалізації демократичної сутності права. Виявилось, що без відповідних соціальних гарантій правова рівність і конституціоналізм є лише формальними, декларативними вимогами, що не можуть забезпечити загальносоціальний характер державних інтересів. У багатьох країнах світу було ухвалено соціальне законодавство, внесені відповідні зміни до конституцій, які значно розширили сферу державних інтересів, надавши державі функції із регулювання соціально-економічної нерівності з метою попередити руйнування цілісності суспільного організму, зберегти соціально-корисну багатоманітність особистих і групових інтересів. Нерідко ця тенденція набувала крайніх етатистсько-тоталітарних форм (наприклад, вітчизняна практика сталінізму), коли публічно-правова сфера поглинала приватноправову, а корпоративно-партійні інтереси суб'єктів державної влади ставали вище за суспільні. Нині головне завдання правотворчої діяльності – встановити оптимальні правові межі державного втручання в суспільне життя, щоб воно, з одного боку, «не порушувало природної саморегуляції суспільства, а з іншого – дозволяло би виправляти недоліки стихійного розвитку» [10, с. 93].

Виконання цього загального рецепту здійснюється на багато ладів і залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів, і, зокрема, від характеру державної ідеології – сукупності теоретичних ідей, концепцій, поглядів, що відображають та оцінюють об'єктивний процес розвитку держави, виходячи з потреб та інтересів певних соціальних суб'єктів. **Важливою ознакою ідеології державного розвитку** є те, що вона спрямована на збереження або перетворення існуючих державно-правових форм. **Тобто ідеологія** – це не споглядальне теоретичне знання, навпаки, це теоретичне знання, орієнтоване на розв'язання конкретних практичних проблем. Іншими словами – це «теоретично обґрунтована практична свідомість» [2, с. 64].

Як форма вираження державних інтересів ідеологія відіграє суперечливу роль. Зрозуміло, що без відповідних ідеологічних передумов еволюція державного організму як виразника суспільних потреб була би просто неможлива. Врешті-решт – сучасний проект правової, демократичної і соціальної державності є результатом осмислення закономірностей суспільно-державного прогресу, що здійснювався поколіннями мислителів, політиків-практиків протягом тисячоліть. Все ж в процесі історичного розвитку нерідко відбувалося відчуження ідеологічної форми конституювання інтересів держави від суспільства.

Найперша – принципова неповнота теоретичного пізнання у помилковому розумінні соціально-корисних завдань, що стоять перед державою. Друга характеризує ті соціально-психологічні особливості сприйняття теоретичних ідей масами (а це є передумовою перетворення теоретичного знання в ідеологічні форми), які можуть зумовлювати їх спрощення і стихійну міфологізацію. І, нарешті, теоретичний зміст

державної ідеології може свідомо викривлятися на користь вузькогрупових, особистих інтересів певних соціальних суб'єктів, які прагнуть будь-якою ціною (в тому числі, ціною обману) утримати та захопити державну владу.

Між тим дія останнього фактору не безмежна, оскільки ідеологія має відносну самостійність від окремих інтересів і здійснює на них зворотний вплив. Адже будь-який індивід, група створюють її не на пустому місці. Вони завжди зіштовхуються з певною ідеологічною традицією, яка виражена в інтелектуальному багатстві суспільства, об'єктивована в науково-літературних джерелах та зумовлена складним процесом теоретичної діяльності тисяч людей протягом тривалого історичного часу. В цьому плані духовна сила ідей і концепцій, що відображають істинні, дійсні потреби людського роду, може виявитися сильніше бажань і прагнень можновладців. Не маючи теоретичних аргументів проти, вони, звичайно, можуть йти на прямий підлог або, навіть, фізично знищувати носіїв певних теоретичних уявлень і поглядів. Проте, як свідчить історія, знищити думку майже неможливо, можна лише на деякий час обмежити, загальмувати її розвиток, але рано чи пізно вона поступово перемагає та оволодіває суспільною свідомістю.

Незважаючи на те, що «ідеї не горять», придушення духовно-теоретичного розвитку зумовлює регрес суспільства, значні втрати людського творчого потенціалу. Для того, щоб попередити подібні наслідки необхідність правового і соціального гарантування свободи думки та слова визнана більшістю держав світу. Однак це не означає повного «звільнення» ідей від впливу приватного інтересу. Напроти він зберігається, але стає більш опосередкованим і тонким, прагнучи обґрунтувати особливі інтереси мотивами здійснення всезагального, навіть, якщо насправді вони мають протилежну направленість.

Висновки

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що джерело відмінності державних інтересів від суспільних полягає в суперечливому відображенні загальносоціальних потреб, що здійснюється суб'єктами державної влади – індивідами та соціальними групами, що домінують у суспільстві і мають реальну можливість визначати напрямки і характер державної політики. З одного боку, будь-які панівні групи об'єктивно змушені координувати різні, часто протилежні особисті та соціально-групові інтереси і в такий спосіб відображати суспільні потреби, з іншого – вони можуть підпорядковувати цей процес власним інтересам. Об'єктивною основою протидії соціального відчуження державних інтересів є процес демократизації суспільного життя, подальше удосконалення механізмів участі населення в процесі визначення змісту державної політики. Суб'єктивною – розвиток правових форм державності у взаємозв'язку із зростанням об'єктивності, неупередженості, нарешті, науковості теоретичного знання про державу та її роль у суспільстві.

Перспективу подальших наукових досліджень вбачаємо в пошуках конкретних ідей і концепцій, які здатні виконати роль науково-теоретичної основи ідеології державотворення в сучасній Україні.

Джерела

1. Алексеев С.С. Теория права. – М.: Издательство БЕК, 1994. – 224с.
2. Воловик В.І. Філософія історії. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 1997. – 126с.
3. Воловик В.І. Философия политического сознания. Монография. – Запорожье: Просвіта, 2006. – 204с.
4. Лобода Ю.П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.10.01. – Одеса, 2001. – 20с.
5. Мамут Л.С. Государство в ценностном измерении. – М.: Норма, 1998. – 46с.
6. Мигولاتьев А. А. Философия государства // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 6. – С. 42 -60.
7. Муляр В.І. Проблема становлення особистості в системі “індивід - суспільство” (філософсько-культурологічний аналіз): Дис... д-ра філос. наук: 09.00.03. – Житомир, 1999. – 362с.
8. Найдьонова В.В. Роль і місце особи в системі соціальних відносин (соціально-філософський аспект): Дис... канд. філос. наук: 09.00.03. – Х., 1999. – 191с.
9. Сырых В.М. Теория государства и права. – М.: Бэлина, 1998. – 512с.
10. Чиркин В.Е. Государственное управление. Элементарный курс. – М.: Юристъ, 2003. – 320с.
11. Nozick R. Anarchy, state and utopia. – N. Y.: Basic Books, 1974. – XVI, 367р.

Стаття надійшла 11.10.2008 р.